

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF FAMILY EDUCATION OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF MENTAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

У статті автором розглянуто особливості психологічного супроводу сімей, що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку, у контексті формування емоційної сфери та емоційного інтелекту зокрема. Автором наголошено, що увага до проблеми дослідження емоційного інтелекту в структурі особистості зумовлена тим, що саме емоційний інтелект формує здатність у підлітка усвідомлювати, виражати та вербалізувати власні емоції; формує, структурує та диференціює образ «Я»; впливає на самоконтроль, розвиває комунікативні навички соціальної взаємодії. Основною метою статті є теоретичне й емпіричне дослідження психологічного супроводу сімей (одиноких батьків, опікунів, прийомних родин тощо), що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку, у контексті формування емоційного інтелекту. Крім того, розглянуто сім'ю як складний соціальний інститут виховного процесу. Зазначено, що саме сімейне середовище найбільше впливає на процес становлення особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку в період пубертатних змін. Також обґрунтовано сутність психологічного впливу на родину, що виховує підлітка з порушеннями розумового розвитку; розкрито важливість та ефективність означеного супроводу досліджуваних підлітків. Окреслено основні рекомендації сім'ям, що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку, щодо формування емоційної, поведінкової сфери і становлення особистості загалом. У ході практичної частини дослідження з батьками проведено індивідуальні та групові зустрічі. Під час роботи з батьками дотримано два напрями надання психологічної допомоги: теоретичний (лекційний) і практичний (проведення вправ, тренінгів). Під час психотерапевтичної та психокорекційної роботи із сім'ями (практичної частини психологічного супроводу), що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку, використано техніки артотерапії, тілесної терапії, кіно та музикотерапії, методу роботи з метафористичним картами, лялькотерапію тощо.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна допомога, сімейне виховання,

підлітковий вік, порушення розумового розвитку, емоційний інтелект, емоційна сфера.

In the article the author considers the features of psychological support of families raising adolescents with intellectual disabilities in the context of the formation of the emotional sphere and emotional intelligence in particular. The author emphasizes that the attention to the problem of studying emotional intelligence in the structure of personality is due to the fact that it is emotional intelligence that forms the adolescent's ability to realize, express and verbalize their own emotions; forms, structures and differentiates the image of «Я»; affects self-control, develops communication skills of social interaction. The main purpose of the article is a theoretical and empirical study of the psychological support of families (single parents, guardians, foster families, etc.) that raise adolescents with intellectual disabilities in the context of emotional intelligence. In addition, the family is considered as a complex social institution of the educational process. It is noted that the family environment has the greatest impact on the process of personality development of adolescents with intellectual disabilities during puberty. The article also substantiates the essence of the psychological impact on the family raising a adolescent with intellectual disabilities; the importance and efficiency of the specified support of the studied adolescents is revealed. The author outlines the main recommendations for families raising adolescents with intellectual disabilities on the formation of emotional, behavioral and personality development in general. During the practical part of the study, individual and group meetings were held with parents. During the work with parents, two directions of psychological assistance were observed: theoretical (lecture) and practical (exercises, trainings). During psychotherapeutic and psycho-correctional work with families (practical part of psychological support) educating adolescents with intellectual disabilities, techniques of art therapy, physical therapy, film and music therapy were used, methods of working with metaphorical cards etc. were used.

Key words: psychological support, psychological assistance, family education, adolescence, intellectual disabilities, emotional intelligence, emotional sphere.

УДК 159.788.567.342.543/486-122
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.16>

Вовченко О.А.

к.психол.н., докторант
Інститут спеціальної педагогіки
та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Сучасна національна освітня парадигма вибудовується на засадах дитиноцентризму й індивідуалізму. Характерним є посилення уваги до індивідуального розвитку особистості, визнання гуманних засад виховання й навчання як найбільш відповідних і дієвих принципів правової

сучасної держави України. Сьогодні головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості, незважаючи на її стан здоров'я та особливі освітні потреби. У сучасній Україні здійснюються активні пошуки шляхів інтеграції дітей з особливим потребами, зорієнтованих

на формування соціально активної особистості, розвиток потенційних можливостей, забезпечення ефективних умов для соціалізації та соціальної адаптації. Сучасний освітній простір нашої держави спрямований на формування не лише особистості дитини з особливими потребами, а й залучення та допомогу найближчому оточенню таких дітей: сім'ям, самотнім батькам чи опікунам, що виховують дітей з особливими потребами тощо.

Виховання дитини, зокрема підлітка, починається саме в найближчому оточенні – у сім'ї. Саме в інституті сім'ї відбувається формування основних рис характеру, стилів поведінки, моральних принципів, розуміння соціального оточення та багато іншого. З часом інші соціальні інститути, долучаючись до виховного процесу, значно допомагають сім'ям посилити сильні сторони й дещо відкоригувати слабкі аспекти виховання. Саме в сім'ї закладаються основи фізичного, інтелектуального, емоційного, поведінкового й морального розвитку дитини, формуються основні базові емоції, вищі почуття, саморегуляційні механізми, здатності до самоконтролю та саморозуміння. Визначальними для підлітків стають особистий приклад батьків (матері, батька, опікуна тощо), їх ставлення один до одного, до інших людей чи дітей (якщо є старші чи молодші діти в родині), до робочих і професійних аспектів, соціального життя, основні світоглядні аспекти (принциповість, чесність, доброта, скромність тощо).

Сім'я здійснює вирішальний формувальний вплив на становлення особистості підлітка, зокрема й підлітка з порушеннями розумового розвитку: становлення особистості загалом, формування інтелектуальної, емоційно-вольової, соціально-комунікативної та інших сфер. Як зазначалося вище, особливо актуальним вплив родини є саме в пубертатному періоді, оскільки саме в підлітковому віці батьківське (сімейне) ставлення набуває вирішального значення для становлення й закріплення образу «Я». Цей образ, ставлення до себе, особливості поведінкових реакцій, способи проявів почуттів та емоцій тощо формуються саме під впливом того образу, що склався в батьків один до одного, батьків до дитини, у родинному колі загалом. Отже, сучасна освіта, зокрема й спеціальна освіта, залучаючи фахівців із психології/спеціальної психології, велику увагу приділяє психологічному супроводу дітей і батьків. Варто зазначити, що особливість сучасного психологічного супроводу полягає не як реакція на проблему чи запит батьків/педагогів в умовах поганої поведінки підлітка або певної конкретної проблеми (сварка дітей один із одним, незадовільні оцінки, брутальність, агресивність під час занять тощо). Нині це постійний психолого-соціальний комплекс підтримки передусім

підлітка з порушеннями розумового розвитку, по-друге, родини, яка виховує такого підлітка, по-третє, консультативна та супроводжувальна робота педагогічних працівників, де працює психолог, що надає, власне, зазначений, психологічний супровід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільшу складність психологічного супроводу в підлітковому віці особистості з порушеннями розумового розвитку викликає саме поведінкова та емоційно-вольові сфери. За останнє десятиліття помітно збільшилася кількість практичних досліджень проблеми формування «Я-концепції» в пубертатному періоді, поведінкових аспектів, зокрема проблем самоконтролю, особистісної саморегуляції, досліджень агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку (Г. Борщевська, О. Василенко, В. Конел, Н. Максимова, Т. Мальковська, О. Прокопенко, І. Удовиченко, О. Чеботарьова та ін.) [2; 6]. Однак недостатньо розробленою, а відтак й актуальною залишається проблема дослідження та формування емоційного інтелекту, загалом можливості емоційної саморегуляції підлітком з порушеннями розумового розвитку власних дій у певній емоційно складній чи напруженій ситуації. Не менш актуальним є питання психологічної допомоги підлітку з порушеннями розумового розвитку в контексті розуміння своїх емоцій, формування навичок вербалізування почуттів, навчання самоконтролю негативних переживань, формування й розвиток емпатії та багато інших практичних аспектів емоційного інтелекту.

Важливим та одним із актуальних питань залишається коректний супровід не лише підлітка в перехідний віковий період, а допомога найближчому оточенню, його сім'ї: роз'яснення особливостей проходження вікового етапу, окреслення способів і методик взаємодії з підлітками щодо вирішення емоційно напружених ситуацій. Варто пам'ятати, що кожний новий рік дає психологічним працівникам нове покоління дітей, підростаючих особистостей, які часом кардинально різняться своїм світосприйняттям, емоційними реакціями на однакові події. Тому кожний підліток і його родина потребує індивідуального підходу, оскільки кожна сім'я – це різні соціальні ситуації розвитку, різні проблемні ситуації, які потребують гнучкості й дитиноцентризму.

У ході дослідження психологічного супровід сімейного виховання підлітків з порушеннями розумового розвитку буде розглянуто нами в контексті формування емоційного інтелекту, що являє собою особистісну характеристику підлітка, є вагомою частиною емоційної сфери особистості, саморегуляційний конструкт. Така увага саме до емоційного інтелекту в структурі особистості підлітка з порушен-

нями розумового розвитку зумовлена тим, що саме емоційний інтелект «формує здатність у підлітка усвідомлювати, виражати й вербалізувати власні емоції; формує й диференціює образ «Я»; формує самоконтроль і розвиває комунікативні навички соціальної взаємодії», як зазначав Ф. Дарк [9, с. 108–110].

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне та емпіричне дослідження психологічного супроводу сімей (одиноких батьків, опікунів, прийомних родин тощо), що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку в контексті формування емоційного інтелекту. Відповідно до поставленої мети, визначено такі завдання:

- обґрунтувати важливість та особливості впливу сімейного виховання на становлення особистості підліткового віку;
- розкрити сутність і доцільність сімейного виховання у формуванні емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку;
- охарактеризувати сутність психологічного впливу та психологічного супроводу родини, що виховує підлітка з порушеннями розумового розвитку;
- сформулювати основні рекомендації сім'ям, що виховують підлітків із порушенням розумового розвитку, щодо формування емоційної, поведінкової сфери і становлення особистості загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні теоретичні та методологічні наукові аспекти проблеми виховання дитини в сім'ї відображено в працях багатьох класиків педагогіки та психології, зокрема Л. Божович, Л. Виготського, В. Давидова, В. Засенка, Д. Ельконіна, Я. Коменського, Г. Костюка, П. Лесгафта, А. Макаренка, Л. Матюхіна, М. Пирогова, В. Сухомлинського, К. Ушинського й багатьох інших видатних учених [2; 3; 8].

У психологічній практиці та наукових пошуках практичного досвіду з формування емоційного інтелекту, зокрема комплексного впливу на дитину й родину, досить мало. Подібні дослідження в контексті впливу на емоційно-вольову сферу підлітків із порушеннями розумового розвитку в ході сімейного виховання відображено в дослідженнях Ф. Андрієнко, Д. Булгакова, Т. Борисюка, І. Гринько, А. Литвака, В. Мельниченко, О. Прокопенко, В. Райха, І. Рольфа, А. Ярошенко, М. Хоменко [3; 4; 6; 7; 8].

Більшість сучасних психологів зазначають, що виховання дитини, особливо результат цього процесу, зумовлюється безліччю чинників різноманітного походження, але найважливішими з них, як зазначає І. Гринько, є взаємини в родині, певний стиль спільної життєдіяльності всіх її членів, взаємини між батьками; стосунки між батьками і представниками старшого покоління; ставлення дорослих безпосередньо до дитини [4, с. 87].

Сім'я набуває особливо вагомого значення у формуванні системи цінностей, завдяки якій дитина входить у систему соціальних зв'язків. Д. Булгакова вважала, що немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітка з порушеннями розумового розвитку, який би не залежав від їхніх сімейних умов [3, с. 64].

У роботах сучасних фахівців у сфері спеціальної психології: О. Борзунової, В. Бухшрьодера, Ф. Дарка, О. Іркіда, Д. Марченко, Д. Прайса, М. Хоменко [5; 8; 9; 10; 11] – установлено, що сім'я є найважливішим чинником розвитку особистості підлітка, а сімейне виховання визначається як система впливів на особистість, що формується, поведінкових, емоційних і регуляційних механізмів засобами стереотипів, спілкування та настанов батьків. Отже, є першочерговим фактором, який впливає на становлення особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку. Сім'я – складний та унікальний інститут соціального виховання, саме сімейне середовище найбільше впливає на процес становлення особистості підлітків з порушеннями розумового розвитку, незважаючи на те що зміст, способи, стилі виховної взаємодії в сім'ї змінюються з переходом дитини на нові вікові етапи, а сам підліток активно в цей віковий період зорієнтований на спілкування з ровесниками.

Низка вчених, зокрема І. Мамайчук, О. Богданова, аналізуючи особливості поведінкової сфери особистості з порушеннями психофізичного розвитку, пропонують надавати психологічну допомогу родині та підлітку за 4 сферами:

- педагогічною – надання допомоги батькам у вихованні підлітка;
- діагностичною – виявлення стану сформованості особистості й емоційно-поведінкової сфери зокрема;
- соціальною – створення умов для соціальної адаптації;
- психологічною – розроблення методів психологічного впливу [1, с. 76–78].

Конкретизуючи саме психологічну допомогу, уважаємо, що доречною для формування емоційного інтелекту є класифікація саме М. Хоменко. Автор виокремлює в психологічному супроводі родин, що виховують підлітків із порушеннями розумового розвитку, такі складники: психологічну діагностику, психологічне консультування, психологічні тренінги, психологічну корекцію, психотерапію, психологічну підтримку, лекційні заняття [8, с. 54].

Підкреслимо, що комплексність і дитиноцентризм є найголовнішими принципами психологічного супроводу сім'ї, що виховує дитину з порушеннями розумового розвитку. На сучасному етапі розвитку психологічний вплив на родину й підлітка має здійснюватися у двох напрямках:

– розвивальна діяльність (створення соціально-психологічних умов для розвитку особистості, зокрема емоційного інтелекту й емоційно-поведінкової сфери);

– корекційна діяльність (розв'язання в процесі розвитку, дорослішання та змін підлітка конкретних проблем, пов'язаних із емоційною сферою).

Варто відмітити, що не всі родини мають однакове ставлення до своїх дітей, які мають порушення розумового розвитку. Це також фактор, що необхідно враховувати в ході надання психологічного супроводу. Так, Д. Марченко описував 5 типів ставлення батьків (сім'ї, опікунів) до підлітка, що має зазначене порушення [5, с. 118–121].

По-перше, позиція повного прийняття, підтримки, розуміння певних особливих потреб підлітка (допомога в навчанні, роз'ясненні певних соціальних елементів тощо). Родина не виявляє до підлітка негативізму у формі неприязні, відрази, огиди, вербальних образ.

По-друге, позиція заперечення, несприйняття особливості дитини. Підліток виховується без урахування інтелектуальних особливостей, сім'я відкидає будь-яку допомогу психологічного працівника, може звертатися за допомогою виключно за запитом на певну проблему. Часто батьки, зважаючи на свої амбітні плани чи сором визнати перед знайомими особливість своєї дитини, наполягають на високій успішності підлітка, не зважають на особливості формування особистості загалом (таких аспектів, як порушення самоконтролю, саморегуляції, несформованість емоційного інтелекту, агресивність, алексетимія, сугестивність тощо).

По-третє, позиція гіперопіки, надмірного захисту, протекції, піклування. Батьки відчувають співчуття, жалість, провину, що проявляється в надмірній турботі, захисті, потуранні в забаганках підлітка.

По-четверте, позиція відмови, відторгнення дитини. Підліток вважається тягарем, ганьбою, часто просто є байдужим родині, неприємним. Негативне ставлення родини може соціально бути непомітним, приховуватися батьками за надмірно турботливим вихованням, педантичним дотриманням порад усіх фахівців, які з ними співпрацюють.

По-п'яте, повнайвідкрита відмова, несприйняття дитини, відраза до дитини, демонстрація негативного ставлення до дитини сім'єю. Часто в такій родині батьки майже повністю усвідомлюють своє почуття ворожості, відстороненості. Однак для соціального виправдання й обґрунтування цих почуттів, подолання провини батьки звертаються до такої форми захисту, як «соціальна атака». Сім'я звинувачує суспільство, лікарів, педагогів, соціальних працівників, психологів у неадек-

ватному ставленні до особливостей дитини, до порушення розумового розвитку підлітка.

Отже, сім'ї, що виховують підлітка з порушеннями розумового розвитку, не лише зустрічають на своєму шляху проблеми перехідного віку та складнощі пубертатних змін, а й долають особливості розвитку й формування особистості з порушеннями розумового розвитку. Родини, що виховують такого підлітка, переживають низку психологічних криз, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Ці стани самі батьки описують як чергування злетів із глибокими падіннями. Варто відмітити, що родини з позитивним психологічним і соціальним кліматом долають ці кризові стани порівняно легко. У цьому їм на допомогу приходять саме психологічний супровід, що, підкреслимо, має на меті постійну підтримку та роботу з родиною, а не відгуки психолога за потребою чи «час від часу».

Під час роботи з батьками ми намагалися дотримуватися двох напрямів: теоретичного (лекційного) та практичного (проведення вправ, тренінгів). На лекційних зустрічах батькам обґрунтовувалася й пояснювалася важливість дотримання в спілкуванні з підлітками таких принципів, як поважне ставлення до дитини; похвала за найменші успіхи; відсутність порівняння підлітків між собою; безоцінне ставлення до підлітків – навчити, а не оцінити; підкреслення цінності кожного підлітка як неповторної особистості. У ході лекційних і практичних занять із батьками основну увагу було зосереджено на розв'язанні таких завдань:

1) ознайомлення дорослих із віковими, психофізичними та індивідуальними особливостями підлітків із порушеннями розумового розвитку;

2) ознайомлення зі способами взаємодії з означеною категорією підлітків;

3) сприяння формуванню позитивного ставлення дорослого до підлітка, що ґрунтується на безумовному прийнятті;

4) формування адекватного ставлення дорослих до порушення емоційної, вольової, поведінкової сфери підлітків із порушеннями розумового розвитку;

5) сприяння усвідомленню дорослими власної ролі у формуванні емоційного інтелекту, зокрема емпатії та вербалізації почуттів підлітками, поведінки підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Крім того, робота з батьками проводилася у двох формах: індивідуальній і груповій. Індивідуальна робота з батьками полягала в індивідуальному консультуванні батьків, яке поділялось на «планове» та «на запит». Планові індивідуальні консультації є такими, що передбачені потребою вирішення питань, які виникають у ході спілкування та корекційної роботи

з підлітком із порушеннями розумового розвитку. Планові індивідуальні консультації пропонує батькам психолог, де повідомляються індивідуальні особливості їхньої дитини, даються необхідні рекомендації. Індивідуальні консультації на запит надає психолог батькам виключно на їхнє прохання, кількість консультацій не фіксована, її визначають за потребами батьків і підлітків.

Групова робота з батьками полягала, як зазначалося, у проведенні семінарів-тренінгів батьківської ефективності (практичне спрямування) та лекційних зустрічей щодо вирішення проблем неадекватних емоційних реакцій підлітка (агресивної поведінки, відсутності самоконтролю тощо). В основу розроблення таких семінарів-тренінгів покладено ідеї та принципи артотерапії, гештальттерапії, тілесної, казко- й лялькотерапії. Призначення розроблення семінарів-тренінгів батьківської ефективності – сприяти гармонізації стосунків батьків із дитиною як опосередкованого впливу на формування емоційного інтелекту підлітків із порушеннями розумового розвитку.

Запропонована нами групова робота з батьками спрямована на розв'язання таких завдань: усвідомлення внутрішнього світу емоцій і почуттів підлітка та власного ставлення до нього; формування позитивного ставлення до підлітка й адекватного ставлення до особливостей розвитку підлітка з несформованим емоційним інтелектом і порушеннями емоційно-вольової сфери; усвідомлення власної позиції щодо виховання підлітка й навчання ефективних способів взаємодії з ним.

Під час проведення зустрічей із батьками пропонувалася корисна інформація про вікові, психофізичні особливості підлітків із порушеннями розумового розвитку, про методи та стилі виховання підлітків; тести на пізнання себе; терапевтичні вправи; ігри; дискусії. Учасників було забезпечено роздатковим матеріалом у вигляді інформаційних аркушів для більш повного осмислення інформації, отриманої в груповій роботі, і її подальшого використання в повсякденному житті.

Крім того, було розроблено спеціальні індивідуальні щоденники емоцій, які містять різні завдання для підлітків і їхніх батьків. Психолог може давати домашні завдання всьому класу, окремим підліткам. Також можна використовувати цей щоденник як засіб взаємодії підлітка з батьками. Для цього батькам і дитині видаються щоденники. Психолог у формі домашнього завдання задає виконати ту чи іншу вправу та призначає день зустрічі батьків і підлітка з психологом. На такій спільній зустрічі обговорюються результати виконаних завдань, емоції та почуття, що виникали в ході його виконання або невиконання.

Висновки з проведеного дослідження.

Теоретичний аналіз проблеми психологічного супроводу сімейного виховання підлітків із порушеннями розумового розвитку в контексті формування емоційного інтелекту дав можливість виявити досить широкий спектр позицій учених у дослідженні цієї проблеми. Проведені дослідження проблеми впливу сім'ї на становлення особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку засвідчили той факт, що сім'я протягом історії формування людства залишалася складним, унікальним, але необхідним інститутом соціального виховання, у якому відображалися зміни в суспільному житті. Отже, сьогодні провідною функцією родини є виховання молодого покоління, передача дітям досвіду, підготовка їх до свідомого дорослого життя, формування особистості. Обґрунтовано, що сімейне середовище найбільше впливає на процес становлення особистості підлітків, незважаючи на те що саме в цьому віковому періоді для підлітків є важливим спілкування з однолітками. Сім'я залишається найбільш дієвим і вагомим середовищем формування особистості в пубертатному періоді, вона ефективно впливає на становлення поведінкових реакцій, формування емоційної та вольової сфери, особистості загалом. Зміст, способи, стилі виховної взаємодії в сім'ї, що виховує дитину з порушеннями розумового розвитку, потребують додаткового психологічного супроводу з метою допомоги родині в розумінні підлітка, правильного вирішення його проблем і непорозум'я, що виникають у родині в процесі взаємодії чи спілкування.

У ході дослідження охарактеризовано особливості психологічної допомоги сім'ям (батькам, опікунам), що виховують підлітка з порушеннями розумового розвитку, щодо формування емоційного інтелекту й загалом емоційної сфери особистості. Крім того, здійснено опис психологічного супроводу, що є психологічною технологією інтеграції індивідуальних і групових форм взаємодії з родиною, які реалізовувалися в поєднанні з елементами тренінгової роботи, розвивальної, психокорекційної, психотерапевтичної та просвітницької (лекторської) діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданова О. Психологічні механізми емоційної стабільності особистості. Харків : ГРИНД, 2010. 144 с.
2. Борщевська Г. Воля та емоції у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку: теоретико-методологічний аспект. Харків : Вид-во Інституту технологій та виробництва, 2016. 179 с.
3. Булгакова Д. Корекційні та реабілітаційні аспекти допомоги сім'ям, що виховують особливу дитину. Херсон : ДаТіс, 2015. 178 с.

4. Гринько І. Афективна сфера підлітків з інтелектуальними порушеннями розвитку. Слов'янськ : Видавничий дім «Гео», 2014. 132 с.

5. Марченко Д. Психотерапевтичні методики в роботі з підлітками: сучасна школа. Львів : Глобус, 2014. 239 с.

6. Прокопенко О. Психологічні особливості розвитку емоційно-вольової регуляції підлітка з розумовою відсталістю. *Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості* : збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Вид-во Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2010. Т. 11. Вип. 3. С. 353–362

7. Райх В. Анализ личности. Москва : Ювента, 1999. 333 с.

8. Хоменко М. Емоційний інтелект і тривога в період раннього зростання дітей з порушенням психофізичного розвитку. Київ : А&Р, 2017. 98 с.

9. Dark F. Working with emotions by modern psychologists. Toronto, Canada: Multi-Health Systems, 2010. 209 p.

10. Irkid O. Child aggression. New York : ETN, 2018. 286 p.

11. Price D. Some general laws of human emotions: interrelation – ships between intensities of desire, expectation and emotional feeling. 1984. V. 52. P. 389–409.